

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ КОЛЕКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА

Серед основних цінностей людського життя особливе місце займає право. Осмислення права людиною, формування стійких уявлень про право, правомірну чи неправомірну поведінку, вироблення ідей, що виражають ставлення до права, зумовлюють необхідність всебічного обґрунтування складових елементів сутності феномена права.

Проблема суб'єкта права виявляється ключовою для розкриття феномена права, встановлення його сенсу. Сама філософія права концентрується саме навколо проблеми суб'єкта. На проблему суб'єкта як найважливішу проблему філософії права звернув увагу на початку ХХ століття видатний російський вчений Н. Н. Алексеев. Згідно з його концепцією, яка є однією з перших спроб застосування феноменологічного методу у дослідженні права, правовий суб'єкт, правові цінності та правові модули (права та обов'язки) складають, у своїй єдності, правову структуру. Універсальну, ідеальну складову права, його «логос» як феноменологічний еквівалент природного права. Кожен з цих елементів у їх «нероздільності та незліяльності» виступає «іпостассю» ідеально-грунтового змісту права. При цьому суб'єкту відводиться роль «найбільш глибокого елемента правової структури» [1, 36].

У цьому контексті деяких зауважень потребує позиція С. І. Максимова, який вважає, що суб'єктом права виступає лише «людина юридична», що буття суб'єкта права пов'язано лише із здатностями людини [2, 235]. Уявляється, що у сучасних умовах існування «неюридичної» чи «неправової» людини неможливо. Розширення чи змінення кола соціальних ролей виражає наявність у людини правової сутності. У тому сенсі, що саме людина, її здатності роблять право можливим.

Необхідність цього дослідження зумовлена, перш за все, новизною запропонованого аспекту проблематики та актуальністю напрямів дослідження.

Об'єктом дослідження є осмислення категорії «суб'єкт права».

Предметом дослідження є обґрунтування специфіки співвідношення між автономними та складеним колективними суб'єктами права.

У сучасній юриспруденції визначенню поняття «суб'єкт права» присвячено багато досліджень. Так, наприклад, Ю. М. Оборотов, визначає: «Суб'єкт права (від лат. *Subjectus*) — це фізичні або юридичні особи, держава, соціальні спільноти, які здатні реалізовувати безпосередньо або за допомогою представника юридичні права і обов'язки. Згідно із запропонованою ним класифікацією слід виділяти наступних суб'єктів права: фізичні особи; юридичні особи; держава, її органи та органи місцевого самоврядування; соціальні спільноти» [3, 189].

О. Ф. Скакун обґрунтовує сутність поняття суб'єкта права у співвідношенні із такими категоріями, як суб'єкт правових відносин і правосуб'єктність, вка-

зуючи що «категорії «суб'єкт права» та «особа, що володіє правосуб'єктністю» збігаються. Суб'єкти права поділяються на: індивідуальні суб'єкти (фізичні особи) — громадяни, іноземці, апатриди, біпатриди; колективні суб'єкти (юридичні особи) — державні органи, установи, організації, органи місцевого самоврядування, комерційні організації, об'єднання громадян, релігійні організації; держава та її структурні одиниці — держава, державні утворення (автономії), адміністративно-територіальні елементи (райони); соціальні спільноти (народ, нація)» [4, 113].

Дещо від позиції О. Ф. Скакун відрізняється підхід російського вченого М. І. Матузова, який також класифікує суб'єктів права на індивідуальних і колективних, але не ототожнює колективних суб'єктів права і юридичну особу. Вважаючи, і треба зауважити не безпідставно, що «не всі організації та установи (по суті не всі колективні суб'єкти права. — *Авт.*) мають можливість виступати як юридичні особи, а лише ті, які відповідають певним умовам» [5, 96].

У свою чергу, інший видатний російський вчений В. С. Нерсисянц визначає, що «суб'єктами права є всі адресати права, всі ті, хто знаходиться під дією права, визнається ним як абстрактна правова особа, імовірний носій прав і обов'язків — вільні індивиди, господарські утворення, суспільні та релігійні організації, окремі державні органи та держава в цілому. Поняття суб'єкт права зумовлює визнання правосуб'єктності адресата права як юридично значущої особи, що володіє абстрактною можливістю бути суб'єктом прав і обов'язків. Суб'єкти права поділяються на: фізичні — всі люди як суб'єкти права та юридичні особи — це все інші окрім фізичних осіб — всі господарські, суспільні, державні та інші установи і організації, правосуб'єктність яких, а також певний порядок їх формування та діяльності передбачені у діючому праві» [6, 96].

М. М. Марченко є прибічником іншої позиції щодо розуміння сутності та природи суб'єкта права. Він вважає, що «юридична якість бути суб'єктом права не виникає сама по собі. Вона не становить природної якості людини, а є витвором об'єктивного права. Ні суспільство, ні природа, а лише держава, визначає хто та за яких умов може бути суб'єктом права і учасником правових відносин, якими якостями він має володіти. Лише законом можуть встановлюватися та визначатися ті особливі юридичні якості, що дозволяють особі чи організації стати суб'єктом права» [7, 320].

На нашу думку, закон перш за все фіксує ті якості, що складаються певним чином у суспільстві та відображають потреби людини. Формалізація (закріплення у позитивному законодавстві) не може передувати фактичному утворенню. Людина, завдяки своїм здібностям, перш за все усвідомлює наявність інтересу, права, прав, існування необхідності виконати певні дії і лише потім проходить процес їх фіксації, але і ця фіксація носить тимчасовий характер — до момента зміни потреб суспільства. У зв'язку з цим запитання, хто виник першим, людина або суб'єкт права, вбачається аксіоматичним та не потребує відповіді.

Сутність категорії суб'єкт права розкривається через співвідношення між такими феноменами, як: правові цінності, вплив на правові цінності, особа, яка може чи здійснює вплив на правові цінності. Причому ця особа є певною абстракцією (правовою особою), що складається з двох ключових елементів: індивідуальних та колективних осіб.

В. С. Нерсисянц, аналізуючи такі категорії, як «суб'єкт права» та «суб'єкт правових відносин», розкриває сутність такого поняття як «правова особа». «Правова особа» (особа в праві, або особа) — це абстрактно-правова іпостась, абстрактно-правовий вираз усіх учасників правового типу спілкування. Правовими особами є як фізичні, так і юридичні особи» [8, 98].

Фактично, людина — це єдина жива істота, яка усвідомлює існування права, робить таке існування можливим (складає правові приписи, «матеріалізує право») та втілює правові приписи у життя.

У зв'язку з цим доцільно уявити, що парадигма формування поняття «суб'єкт права» носить лінійний характер та розвивається від категорії «людина» до категорії «суб'єкт права» (яка у свою чергу є найвищою формою абстракції в інституційному зрізі правової реальності). Рушійною силою виступає, з одного боку, намагання людини реалізувати свій інтерес (причому інтерес як однієї особи, так і певного колектива, так і суспільства взагалі), а з іншого — втілити у життя певні права чи необхідність виконати окремі обов'язки.

Відповідно, можна виділити індивідуальний, колективний та суспільний інтереси, що стимулюють людину на вчинення певних дій щодо їх реалізації. Причому реалізація окремих інтересів, прав, обов'язків потребує особого порядку їх втілення, деякі з них людина може реалізувати самостійно (безпосередньо), а деякі (частіше за все колективні та суспільні) лише або за участю особих суб'єктів (опосередковано), або у формі створення колективних об'єднань, яким притаманна організаційна єдність, воля, правосуб'єктність (наприклад, створення юридичної особи).

При встановленні сутності поняття «суб'єкт права» також необхідно звернути увагу і на антропологічний аспект цього питання. Справа в тому, що у парадигмі: людина — суб'єкт права (правова особа) саме людина є ширшою за своїм змістом.

Саме у контексті втілення в життя певних інтересів та необхідності реалізації прав і виконання обов'язків людиною конструюється така юридизована абстракція, як «колективний суб'єкт права».

Можно висловити твердження, що поняття «колективний суб'єкт права» є похідним від категорії «суб'єкт права» та виступає його підвидом поряд із поняттям «індивідуальний суб'єкт права». Якщо припустити, що людина стає суб'єктом права з моменту її народження і це не потребує будь-якого підтвердження або закріплення у праві, то момент фактичного виникнення колективного суб'єкта права потребує юридичної фіксації, та сама процедура такого «виникнення» теж має бути прописана у законі. Це обґрунтовується самою природою колективних суб'єктів права, які є певною юридичною абстракцією, презумпцією, що дозволяє людині реалізовувати певні права, інтереси, обов'язки.

В контексті даної статті для обґрунтування поняття юридичної особи, як елемента колективних суб'єктів права, використовується саме термін «презупція», а не домінуючий у сучасній юриспруденції термін «фікція». Взагалі, ототожнення колективних суб'єктів права і юридичних осіб має своїм корінням дослідження цивілістики. Але більш ретельний аналіз вказує на існування й інших, окрім юридичних осіб, суб'єктів права, які становлять структуру колективного суб'єкта права.

Закріплене у радянські роки розуміння юридичної особи як правової фікції було акцептоване і вітчизняними науковцями. Але більш ретельний аналіз правової природи юридичної особи, або суб'єкта права, що не є тотожним фізичній особі, зумовлює використання інших підходів у визначенні колективних суб'єктів права.

Ідеалістичний підхід до поняття суб'єкта права характеризує найрізноманітніші напрями юриспруденції і в рівній мірі властивий всім класичним теоріям правосуб'єктності XIX століття — теорії волі і теорії інтересу і різним їх комбінаціям, що розглядають суб'єкт права ізольовано, тільки як носія індивідуальної волі і індивідуального інтересу, поза зв'язку з громадськими або, тим більше, з ринковими відносинами. Такий підхід характерний для К. Савінї і Г. Пухти, Р. Єринга, М. М. Коркунова, Ю. Гамбарова та інших представників даних теорій. Нам немає необхідності розглядати відмінності цих теорій, оскільки сутність, в принципі, у них у всіх однакова [9, 70].

Ще більш виразно категорія суб'єкта права відокремлюється від суспільних відносин у позитивістських ученнях. Наприклад, Г. Еллінек писав: «Поняття суб'єкта права є поняття чисто юридичне... Суб'єкт в юридичному сенсі, не є істотою або субстанцією, а є даною ззовні, створеною волею правопорядку здатністю». Таку думку про суб'єкта як про похідний продукт правопорядку підтримували Г. Ф. Шершеневич, Є. М. Трубецької, А. І. Єлістратов, О. А. Різдвяний і багато інших вчених. Пізніше юридичний нормативізм в особі Г. Кельзена довів цю категорію до крайності, розглядаючи поняття суб'єкта права лише як «допоміжний, штучний засіб мислення» [10, 123].

Аналогічні концепції суб'єкта права зустрічаються і в західній юриспруденції. Вони займають чільне місце в підручниках і елементарних курсах права. Наприклад, Е. Дженкс вважає «особами» людей, які виступають носіями прав і обов'язків, створених і покладених на них англійським правом. Л. Еннекерус пише, що суб'єктами права є природні і юридичні особи, правоздатність яких заснована на правопорядку [11, 120].

Наведені вище визначення не йдуть далі простої констатації зв'язку становища осіб та організацій з правопорядком. Вони не розкривають ані сутності права, ані сутності категорії суб'єктів права. Але саме визнання організації колективним суб'єктом права зумовлює поширення на цю структуру дії законодавства.

У зв'язку з цим колективний суб'єкт права — це створений, у відповідності до об'єктивного законодавства, людиною (об'єднанням осіб) суб'єкт права, що для свого існування потребує обов'язкової нормативної регламентації, реєстрації або визнання.

Досліджуючи сутність колективних суб'єктів права, треба відзначити, що суб'єкти права взагалі, чи колективні, чи індивідуальні, — це є люди та створені ними об'єднання, які виступають учасниками врегульованих правом відносин. Безумовно, для того щоб стати учасником цих відносин, треба володіти правосуб'єктністю.

Якщо соціальною передумовою правосуб'єктності служить свобода волі людини, то її зміст, тобто зміст особливої властивості, про яку повідомляється юридичними нормами учасникам суспільних відносин, полягає в тому, що особи мають здатність бути носіями юридичних прав і обов'язків. Ця здатність (властивість) і називається правосуб'єктністю.

Категорії «суб'єкт права» і «правосуб'єктність» за своїм основним змістом збігаються. Правосуб'єктність включає три основних структурних елементи: по-перше, здатність володіння правами та несення обов'язків (правоздатність), по-друге, здатність до самостійного здійснення прав і обов'язків (дієздатність), по-третє, здатність відповідати за вчинені дії (деліктоздатність).

Тому іноді правосуб'єктність називається праводієздатністю. Правосуб'єктність є суспільно-юридичною властивістю, яку норми права надають особам відповідно до вимог економічного базису, потреб суспільного розвитку.

У той же час правосуб'єктність є саме властивістю особи — таким його суспільно-юридичним станом, який за своєю природою невід'ємний від особи. Юридичні норми, висловлюючи потребу суспільного розвитку, можуть звузити чи розширити коло суб'єктів права, можуть звузити чи розширити обсяг правосуб'єктності. Але якщо ті чи інші особи визнані в силу юридичних норм суб'єктами права, правосуб'єктність цих осіб є невід'ємною їх властивістю. Ось чому в нормативні акти держави, де спеціально регламентуються питання правосуб'єктності, введені нормативні положення, що передбачають невідчужуваність правосуб'єктності, неприпустимість відмови від неї [12, 138].

Враховуючи надведені дані вбачається за доцільне складення такого визначення поняття суб'єкта права:

Суб'єкт права — це правосуб'єктна правова особа (індивідуальна або колективна), яка здатна самостійно або опосередковано втілювати в життя юридичні права та обов'язки, індивідуальні, колективні або суспільні інтереси.

Аналізуючи дане визначення, можливо виділити два основних види суб'єктів права: індивідуальні та колективні. Причому під індивідуальними суб'єктами права слід розуміти правосуб'єктну фізичну особу (громадянин, іноземець, апатрид, біпатрид) та фізичну особу, що є суб'єктом підприємницької діяльності (згідно з законодавством України), яка здатна самостійно або опосередковано втілювати в життя юридичні права та обов'язки, власні інтереси та потреби.

Поряд із цим під колективним суб'єктом права слід розуміти правову особу з колективною правовою формою організації, що набуває правосуб'єктності з моменту її визнання або реєстрації, засновниками (учасниками) якої можуть бути фізичні і юридичні особи, соціальні спільноти та їх об'єднання. Колективний суб'єкт права здатен діяти та втілювати в життя інтереси своїх засновників лише на умовах представництва.

Коллективний суб'єкт права є правовою особою, яка створена за допомогою виділення, відокремлення частини правових якостей, властивостей, інших елементів правової особистості людини (не пов'язаних з її приватним, «фізичним» існуванням) і подальшого їх об'єднання в новій формі (у рамках нової правової зовнішності) з метою найбільш повної реалізації її соціально-правових інтересів.

Коллективний суб'єкт права — це інституалізовані, такі, що отримали відокремлене існування, самостійне юридичне життя правові властивості людини (однієї чи багатьох).

Очевидним є той факт, що колективні суб'єкти права включають у свою структуру не тільки складно організовані правові особи, такі, наприклад, як унітарна держава (тут мова йде про складність «системи-всередині-себе»), але й певні об'єднання різних колективних суб'єктів права (об'єднання окремих, у тому числі складних систем). Отже, можна говорити про внутрішньовидову класифікацію колективних суб'єктів права на односкладені і складені.

Односкладені колективні суб'єкти права — це організоване певним чином (визнання чи реєстрація), наділене спеціальною правосуб'єктністю та компетенцією, формалізоване у вигляді юридичної абстракції (презумпції) об'єднання індивідуальних суб'єктів права, що засновано на єдності їх волі, політичних чи економічних інтересів, із метою втілення в життя правових приписів, індивідуальних, колективних або суспільних інтересів у відповідності до встановленого законом порядку.

На відміну від односкладених колективних суб'єктів, в нормативно-правову модель побудови складених колективних суб'єктів права покладено два принципових моменти, дві ключові ідеї.

По-перше, ідея правової автономії структурних елементів, їх існування як самостійних колективних правових осіб, по-друге, ідея підтримки системної правової якості, єдності всіх структурних елементів за допомогою механізму майново-правової залежності структурних елементів від «фактичного центру», також обумовленості їх правового становища програмно-цільовою залежністю.

Правова «доля» структурних підрозділів залишається в руках «фактичного центру», в ньому приймаються рішення з питань їх існування. Принаймні, на період їх перебування в складеному колективному суб'єкті, хоча питання про односторонній вихід з такого суб'єкта, реструктуризації відносин так само потребує окремого погодження чи не передбачається взагалі.

Так, приміром, від «партійного центру» (уповноважених ним органів) залежить вирішення питання про реорганізацію структурних підрозділів партії. Регіональні відділення політичної партії не вправі самостійно приймати рішення про свою реорганізацію. У свою чергу партія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями регіональних відділень та інших підрозділів — юридичних осіб при недостатності майна, що перебуває в їхньому розпорядженні [13, 32].

Основною відмінністю складених колективних суб'єктів права від інших видів суб'єктів права є наявність вертикально-інтегрованих відносин між їхніми елементами. При тому в даних утвореннях явно виражається єдиний правовий інтерес, єдність волі і цілей, а так само відповідальності.

У складеному колективному суб'єкті права ми не знаходимо самостійного правового інтересу і волі кожного учасника, тут проявляється інтерес і воля «фактичного центру».

Таким чином, складений колективний суб'єкт права виявляється нерозривно пов'язаним безліччю правових ниток з вхідними в його структуру односкладовими колективними суб'єктами. Причому не тільки функціонально, управлінські (як господарські системи), а загальною правовою «долею», єдністю програмних цілей, майнових відносин, механізмом юридичної відповідальності за зобов'язаннями.

Сукупність цих зв'язків і залежностей дозволяє зробити висновок про те, що складений колективний суб'єкт права, разом із своїми структурними елементами, утворює правосуб'єктну цілісність, нову інституційну одиницю у правовій реальності.

Відповідно, стає можливим скласти таке визначення: **складений колективний суб'єкт права** — це організоване (визнання чи реєстрація) на основі вертикальної залежності, наділене спеціальною правосуб'єктністю (у більшості випадків наднаціональною) та компетенцією, формалізоване у вигляді правової особи колективної правової форми об'єднання колективних суб'єктів права, що засновано на єдності їх волі та інтересів.

Таким чином, виходячи із тих інтересів та мети, які встановлювалися при створенні складеного колективного суб'єкта права, можна виділити два ключових типи цих суб'єктів: складові колективні суб'єкти політичного типу (федерації, конфедерації) та економічного типу (ТНК, холдинги).

Література

1. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. — Прага, 1924.
2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
3. Крестовская Н. Н. Теория государства и права. Государственный экзамен / Н. Н. Крестовская, Ю. Н. Оборотов, А. Ф. Крыжановский, Л. Г. Матвеева. — Изд. 5-е. — Х. : Одиссей, 2009. — 256 с.
4. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
5. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Маузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2001. — 776 с.
6. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учеб. для юрид. вузов и фак. / В. С. Нерсесянц. — М. : Изд. группа НОРМА—ИНФРА-М, 1999. — 552 с.
7. Теория государства и права: учебник / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало 2009. — 848 с.
8. Нерсесянц В. С. Проблемы общей теории государства и права: учебник / В. С. Нерсесянц. — М. : Изд-во Ифра-М, Норма-М., 2010. — 816 с.
9. Братусь С. Н. Советское гражданское право: субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. — М., 1984.
10. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. — СПб., 1908.
11. Дженкс Э. Английское право / Э. Дженкс. — М., 1947.
12. Алексеев С. С. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексеев. — М. : Норма, 2005. — 496 с.
13. Шиткина И. С. Предпринимательские объединения / И. С. Шиткина. — М. : Юрист, 2001.

Анотація

Паращевіна О. А. Деякі проблеми класифікації колективних суб'єктів права. — Стаття.

Основною темою дослідження у даній статті є виявлення сутності складених колективних суб'єктів права, визначення їх місця у правовій реальності. Особлива увага приділяється питанням співвідношення понять «колективний» і «складений колективний» суб'єкт права. Обґрунтовуються ознаки складених колективних суб'єктів права.

Ключові слова: правова реальність; феноменологія права; суб'єкт права; колективні суб'єкти права; складені колективні суб'єкти права; типологія складених колективних суб'єктів права.

Аннотация

Паращевина Е. А. Некоторые проблемы классификации коллективных субъектов права. — Статья.

Основной темой исследования в настоящей статье является установление сущности составных коллективных субъектов права, определение их места в правовой реальности. Особое внимание уделено вопросам соотношения понятий «коллективный» и «составной коллективный» субъект права. Обосновываются признаки составных коллективных субъектов права.

Ключевые слова: правовая реальность; феноменология права; субъект права; коллективные субъекты права; составные коллективные субъекты права; типология составных коллективных субъектов права.

Summary

Parashevina E. A. Some problems of classification of collective legal subjects. — Article.

Researches in this article are devoted the questions of analysis of essence of category «component collective legal subject». The special attention is spared the study of questions of specific collective legal subjects, and similarly classifications and authentication in this system component collective legal subject.

Keywords: legal reality; the phenomenology of law; legal subject; collective legal subject; component collective legal subject; typology of component collective legal subjects.

УДК 340.131

Д. Л. Савенко

ПРИНЦИПЫ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА И ЗАКОННОСТИ: ПОНЯТИЕ И СООТНОШЕНИЕ

Актуальность исследования принципов верховенства права и законности определяется начавшимися в 90-е годы XX века существенными изменениями в экономической, политической, духовной и правовой системах, которые обусловили появление новых для Украины по содержанию принципов правового регулирования частной и общественной сфер жизнедеятельности. Принципы права определяют общую направленность, высокое качество и эффективность правотворческой и правоприменительной практики в любом цивилизованном обществе. Поэтому такое большое значение имеет объективное и всестороннее изучение данных феноменов как на общетеоретическом, так и отраслевом уровне правоправедения. Функционирование правовой системы, а также всех ее компонентов во многом зависит от доминирующей правовой идеологии, определяющей